

1. Základní pojmy a souvislosti

1.1. Význam předmětu v rámci studia a profese

Smyslem a cílem sociální práce a sociální pedagogiky je pomáhat lidem při řešení (při nalézání řešení) jejich problémů a obtížných situací

Sociální deviace jsou příčinou, ale zároveň závažnými, často dramatickými důsledky (výústěním) sociálních problémů lidí – jednotlivců, skupin, společnosti. Projevem sociálních deviací jsou např. různé formy násilí, kriminalita, šikana, závislosti, sebevraždy, prostituce, rasismus, bezdomovectví (označované jako sociálně patologické jevy) i problémy vyplývající z odlišnosti – problémy lidí s postižením, s odlišnou sexuální orientací a dalších menšin. Sociální deviace často vedou k **sociálnímu vyloučení**.

Termín sociální vyloučení vystihuje reálnou situaci osob či skupin, která jsou okolnostmi znevýhodněny. Důvody takového znevýhodnění jsou různé a často propojené, nejčastěji se uvádí věk, pohlaví, zdravotní stav a etnická příslušnost (modelovým příkladem nejvíce znevýhodněného je starší invalidní žena z romské komunity, která se dopustila krádeže, nebo jiného trestného činu). Mnohdy nejsou tito lidé nijak nebo zcela vinní svojí izolací, je mnoho faktorů, které se na vývoji situace podílejí, výsledek je ale vždy katastrofou nejprve pro člověka, který se vyloučeným stal, v konečném důsledku ale pro celou společnost. Zatímco pro sociálně vyloučeného jedince nebo skupinu tento stav znamená nejhorší životní podmínky, pro zbytek společnosti je pak existence sociálně vyloučené skupiny jednak důkazem její neúčinné solidarity (což z dlouhodobého hlediska posiluje společenský cynismus), jednak znamená i potenciální ohrožení stability společnosti, výbušnou situací (která vzniká vždy, když jsou určité skupiny obyvatel vystaveny mimořádně špatným životním poměrům).

Předmět **Sociální deviace** odráží postoje společnosti (nás) k těmto problematickým sociálním jevům a jejich nositelům. Důležité je tyto jevy znát, rozumět jim, ale také hledat správný postoj – jednoduše neodsuzovat, “nenálepkovat” (to neznamená schvalovat, omlouvat), ale hledat cesty a možnosti pomoci, intervence, prevence.

Nad sociálními deviacemi se můžeme zamýšlet ve 3 rovinách:

- Seznamovat se a zkoumat konkrétní jevy
- Hledat obecné charakteristiky a souvislosti (důsledky, příčiny, prevence)
- Pokoušet se u hlubší reflexi (člověk, zlo, hodnoty, stav světa aj.)

1.2. Název a pojetí předmětu

V praxi se setkáváme s různými názvy této disciplíny: Sociální patologie (SPJ – sociálně patologické jevy), Sociální deviace, Rizikové jednání, rizikové skupiny. Jednotlivé názvy vyjadřují společenské postoje a jejich vývoj.

Termín **Sociální patologie** je převzat z medicíny (jde o chorobné poruchy a změny) a souvisí s biologizujícím přístupem ke společenským jevům na konci 19. a počátkem 20.století, který hledá analogii mezi přírodou a společností.

Významně se o to zasloužil např. Herbert Spencer (1820-1903), anglický přírodovědec – evolucionista, ale také sociologové – zastánci funkcionalismu, zejm. Durkheim, Malinowski a další. Společnost je chápána jako organismus, který může být „nemocný“ a je nutno jej „léčit“. Sociální patologie byla a dodnes zůstává součástí sociologie, i když získává svou relativní samostatnost.

Název **Sociální deviace** souvisí se změnou přístupu sociologie ve 20. stol. jako „nehodnotící“ disciplíny. Zdůrazňuje se porušení nebo spíše odchylka (deviatio) od některé nebo několika společenských norem, (nepoužívají se pojmy protisociální, protiprávní aj.), je snaha, aby pojem byl emocionálně neutrální. Přesto v praxi má pejorativní význam - “deviant”

Název **Rizikové jednání (skupiny - ohrožující, ohrožené)** vyjadřuje snahu o další posun k neutrálnímu, nehodnotícímu, nepejorativnímu označení předmětu. Důraz je kladen zejména na nositele jevu – na člověka, skupinu.

Související předměty:

sociologie, psychologie (psychopatologie, sociální psychologie), filozofie a etika, základy trestního práva, kriminologie, penologie, sociální práce, sociální politika.

Předmět má svoji obecnou část, která se věnuje základním pojmům a souvislostem, příčinám a vzniku sociálních deviací.

Zvláštní část se zabývá jednotlivými druhy sociálních deviací, charakteristikami jednotlivých rizikových skupin, příčinami, možnostmi a formami prevence

1.3. Norma, normalita, sociální norma,

Lidé (jednotlivci i skupiny) jsou si podobní, mají mnoho společného, ale zároveň jsou odlišní, jedineční. Mají různé potřeby a zájmy, které se snaží uspokojovat. Různost zájmů a potřeb představuje potenciální konflikt.

Společnost je systém, pro své fungování, pro rovnováhu potřebuje pravidla pro předcházení a řešení konfliktů. Od počátku lidské společnosti existují nežádoucí společenské jevy (násilí, vraždy, krádeže, incest a mnoho dalších) a společnost hledá způsoby jak jim zabránit.

Existují i jiné systémy než lidská společnost - Vesmír, příroda, lidské tělo, technické systémy. Všechny mají svá pravidla, bez kterých nemohou existovat, plnit své funkce. Některá pravidla jsou jasně formulována, některá spíše tušíme

a poznáváme. Některá sami tvoříme, jiná přijímáme.

Norma je pravidlo (předpis, zákon) sloužící pro zajištění fungování a rovnováhy. Normativní řád je soubor norem.

Společenský (sociální) řád je systém složený z mnoha subsystémů obsahujících různé druhy a skupiny norem (zvyky, obyčeje, mýty – „poselství“, náboženské, etické, právní normy, pravidla různých skupin), které se týkají našeho chování a jednání. Normy jsou důležité pro naše očekávání. Co já očekávám od druhých, co druzí očekávají ode mne.

Mezi normami a jejich uplatněním může existovat napětí. Přijímání společenských norem (dobrovolné, nucené) probíhá v procesu enkulturace, socializace.

Pro vynucení dodržování norem slouží sankce (sanctio = potvrzení, schválení) Mohou být pozitivní (odměna), nebo negativní (trest), verbální, fyzické, ekonomické, aj.

Normy mohou být vnější (explicitně vyjádřené) nebo vnitřní (svědomí). Normy mají různý stupeň obecnosti (rozsah platnosti) a závažnosti.

Normy se mění v čase (pravěk, starověk, středověk, novověk, industriální společnost, postmoderní společnost), jsou také různé v různých zemích a oblastech (mnohoženství, drogy, zabití, rasové zákony, sexuální orientace).

Sociální norma je soubor institucionalizovaných nebo kolektivních očekávání a hodnocení určitých typů chování v určité sociální jednotce. Je syntézou řady časových a situačních rozhodnutí a hodnocení určitého problému nebo chování.

(Erickson – Hrčka (2001) str.29)

Sociální norma má složku (funkci):

- informační
- kognitivní
- emoční(ovlivňuje prožívání)
- hodnotící

1.4. Jak vzniká norma? Co je normální?

(Viz. Koukolík-Drtilová (1996)str.55-57, Wágnerová (2004)str.21-27)

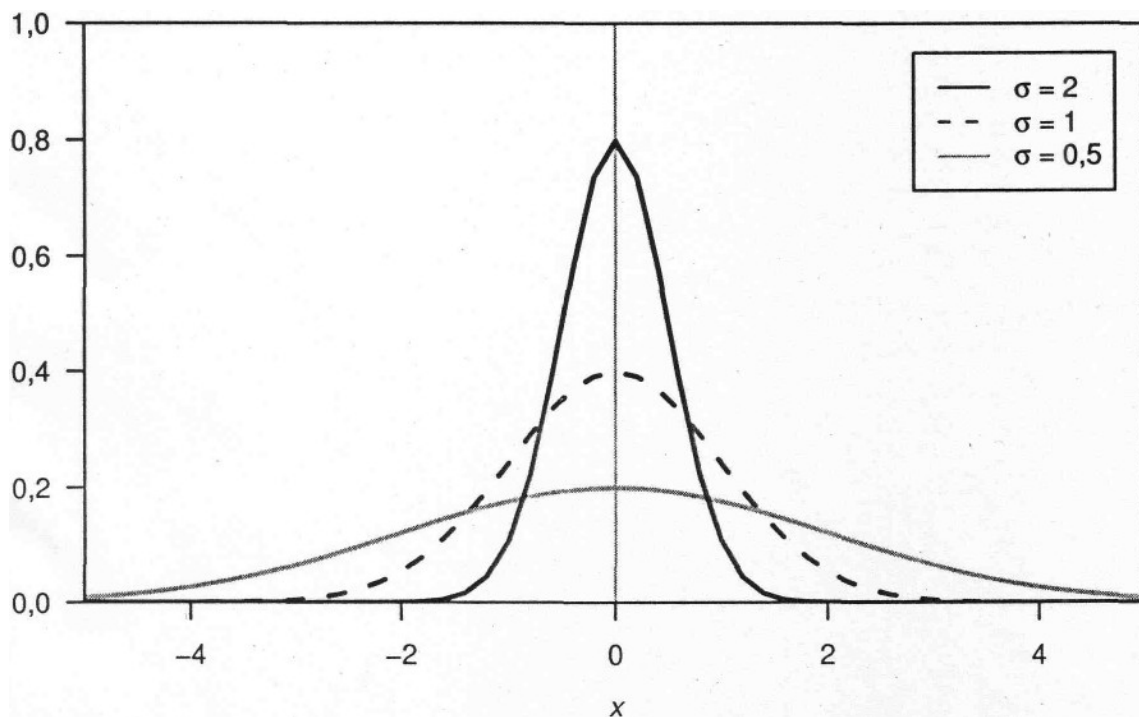
Normy a normalitu (to, co je normální – běžné, žádoucí) vznikají a jsou určovány různým způsobem:

Statistické pojetí normy;

Vymezení normy je závislé na četnosti nebo intenzitě posuzovaných projevů.

Tento způsob je používán zejména tehdy, jestliže lze hodnocení kvantifikovat (změřit, číselně vyjádřit). Může jít o četnost určitého projevu (např. opakované konflikty s lidmi, konzum alkoholu, a jiných látek, odlišná sexuální orientace,

IQ, věk) nebo jeho intenzitu (např. míra úzkostnosti, množství konzumovaného alkoholu jednou osobou za určité období, dosažený věk). Za těchto okolností jsme schopni rozlišit hodnoty průměrné a průměru vzdálené, případně zcela extrémní. Jestliže graficky znázorníme rozdělení četnosti jednotlivých hodnot sledovaného jevu, vznikne křivka, která přibližně odpovídá Gaussově křivce normálního rozdělení s jedním vrcholem a relativní symetrií. Svislá osa znázorňuje velikost (intenzitu) sledovaného jevu, vodorovná četnost výskytu jednotlivých hodnot. Ve středu (0) je nejčastěji se vyskytující hodnota. Základní ukazatele, které skupinu charakterizují a určují i hranice normy dané vlastnosti v této skupině, jsou průměr a směrodatná odchylka. Průměr představuje střední hodnotu sledovaného znaku. Norma se podle tohoto pojetí ztotožňuje s hodnotou, resp. pásmem hodnot s největší četností. Míru variability určuje směrodatná odchylka, která je tím větší, čím více možných variant může daný znak nabývat. Přináší nám informaci, jak se jednotliví členové sledované skupiny mohou lišit. Obvykle normu netvoří pouze hodnota průměru, ale její hranice je vymezena dvěma směrodatnými odchylkami na obě strany od průměru (toleranční pásmo).

Zpravidla platí, že to, co je v daném společenství časté, není posuzováno jako abnormální. Tento přístup může vést k dezorientaci v hodnocení, protože mnohé projevy, např. agresivní jednání, konzum alkoholu aj. nelze zařadit do kategorie žádoucích projevů jen proto, že jejich četnost ve společnosti vzrostla.

Sociokulturní pojetí normy a normality

V praxi hodnocení normality závisí na komplexu norem a očekávání dané společnosti je sociokulturně podmíněné. Vyplývá z tradic, způsobu života, přírodních, ekonomických, sociálních, kulturních, politických a dalších

podmínek. Za normální bývá považováno to, co odpovídá běžným představám o plnění určité sociální role nebo o chování, které by bylo v dané situaci vhodné. Míra tolerance společnosti k odchylkám může být různá a může se v průběhu času měnit. Toto pojetí normality vyjadřuje vázanost společnosti na hodnoty a normy většiny (střední a vyšší sociální vrstvy), zbytek společnosti je nemůže podstatněji ovlivnit. Sociokulturní norma se odráží ve stereotypch postojů k odlišným lidem, jejichž chování bývá častěji posuzováno jako nepřijatelné a abnormální. Je tak hodnoceno proto, že se vymyká běžnému očekávání. Méně příznivě bývají hodnoceny všechny nápadné projevy, přestože nemusí být příznakem závažnější poruchy. Tento problém se objevuje při hodnocení jak lidí se zdravotním handicapem, tak sociokulturně odlišných lidí, např. příslušníků etnických, náboženských a jiných menšin, přistěhovalců, uprchlíků. Jeho příčinou bývá často nedostatek informací i rozdílné pojetí norem majoritní společnosti a různých minorit.

Mediální norma

Při vymezení sociokulturních norem a normality mají v současné době značnou úlohu média. To, co je opakovaně a často atraktivním způsobem prezentováno jako žádoucí nebo standardní se postupně stává normou. Příkladem může být jak sdělovací prostředky nežádoucím způsobem ovlivňují postoj k násilí. Násilné chování je velmi často prezentováno jako něco běžného, a tudíž i normálního. Nejde jen o nadměrnou frekvenci akčních filmů, které jsou zjevnou fikcí, ale také o pojetí zpravodajství. Asymetrické informace o dění ve společnosti (s převahou různých neštěstí a senzací) mohou vyvolat pocit, že násilí je normální. Zvyšuje se tak tendence k agresivnímu jednání, zejména u dětí a mládeže.

Norma jako ideál

Norma může být stanovena také jako cíl, ideál, kterého by bylo žádoucí dosáhnout, přestože v praxi neexistuje. Takové stanovení normy má především motivační charakter. Příliš vysoký, nereálný cíl má ale demotivující vliv.

Uvedené pohledy (nepředstavují ještě všechny vlivy a různá pojetí) ukazují, že vznik a tvorba – poznávání a stanovování norem je složitý, dynamický a multifaktoriální proces, který je třeba průběžně zkoumat a citlivě interpretovat a aplikovat.

1.5. Sociální deviace

Deviace je v obecném pojetí chápána jako jakákoliv odchylka od normální struktury nebo funkce v přírodě nebo ve společnosti.

Má svoji kvalitu (čeho se týká), kvantitu (velikost), směr (pozitivní, negativní) Deviace nepředstavuje vždy chybu, něco nežádoucího. Může mít neutrální hodnotu, nebo naopak může být žádoucí. Přesto většinou převládá negativná interpretace pojmu.

Sociální deviace se týkají sociálních vztahů a interakcí ve společnosti.

Především jde o:

- Deviantní chování a jednání

Za deviantní společnost považuje také:

- Poruchy psychických funkcí
- Některé fyzické charakteristiky (postižení)
- Některé sociální charakteristiky (rozvedený/á, sirotek, nezaměstnaný, závislý, propuštěný z vězení atd.)

S nástupem změny paradigmatu (postmoderna) dochází i ke změnám postojů k neměnnosti norem..

Typologie sociálních deviací

1. Podle oblastí společenského života
etická, právní, ekonomická, politická, aj.
2. Podle povahy sankce, kterou je postihováno a která by měla vyjadřovat závažnost daného jevu nebo jednání..
3. Podle stupně rozšíření - výjimečná, epizodní, sporadická, častá, masová
4. Podle skupin a kategorií nositelů
mládež, “bílé límečky”, “underclass”, etnická nebo jiná menšina (náboženská, politická, biologická), vládnoucí skupina
příklady: extrémní feminismus, náboženský fundamentalismus, sekty, politický extremismus, radikální ekologická hnutí, hippie atd.

1.6. Absolutní a relativní pojetí norem, normativní a reaktivní pojetí sociálních deviací.

Absolutní pojetí norem předpokládá, že normy jsou platné za všech okolností, vždy a všude.

Relativní pojetí norem bere v úvahu vývoj a změny norem v závislosti na čase a měnících se podmínkách.

Normativní pojetí sociálních deviací charakterizuje deviaci na základě porovnání jevu (chování, jednání) s existující normou.

Reaktivní pojetí hodnotí jev (chování, jednání) podle reakce společnosti.

Tradiční teorie sociálních deviací spočívaly na neproblematičnosti sociálního řádu, na předpokladu “danosti” sociálních norem. Novější teorie vycházejí ze sociokulturní variability hodnocení jednotlivých aktů a jevů:

- deviace není danou vlastností určitých forem chování, ale je charakteristikou, kterou na ně klade veřejnost
- pravidla a normy nemají absolutní charakter, tzn. že neplatí předpoklad “absolutistů”, že normy - jsou stálé, jejich význam je jednoznačně určitý, jsou kompletně uspořádány pro všechny možné situace, jsou univerzální, nadčasové, jsou sankciovány nezávisle na individuích (členech skupiny)

- deviace je funkcí vnímání a hodnocení určitých forem chování společenstvím, jehož se akt týká nebo jež je s ním seznámeno
- deviace je funkcí sociální kontroly, oficiální (tvůrců práva, realizátorů sankcí atd.) i neoficiální (veřejné mínění, skupinové hodnocení.)

Tato relativizace norem má své opodstatnění, má však svá omezení a neměla by vést ke stavu ohrožujícímu sociální fungování a v konečné podobě k rozpadu sociálního řádu.

Sociální reakce je ovlivněna pěti skupinami faktorů:

1. charakteristiky vlastního jednání – existence platnost norem v dané oblasti, délka a závažnost jednání, vztah ke společenským cílům
2. charakteristiky nositele (pachatele) – věk, pohlaví, etnická příslušnost, sociální postavení, profese, náboženství
3. charakteristiky reagujícího „publika“ (okolí) – rodina, skupina, dav
4. charakteristiky společnosti (širší okolí – prostředí) totalitní, demokratická
5. charakteristiky situace – válka, přírodní katastrofy

Reakce společnosti může být nesprávná, a to buď záměrně, nebo na základě nedostatečných nebo chybných informací. Následující tabulka ukazuje možné varianty:

Chování Společenská reakce	„Normální“ Konformní	Deviantní
Označené jako konformní	Konformita (1)	Skrytá deviace (2)
Označené jako deviantní	Falešné označení (3)	Zjevná deviace (4)

Kategorie (1) a (4) jsou jasné, očekávané

(2) Skrytá deviace – jednání není zaregistrováno, je považované za bezvýznamné, je zájem, aby se o něm nevědělo (politický, jiný)

(3) Falešné (nespravedlivé) označení - omyl, záměr

1.7. Deviantní akt, deviantní kariéra

Deviantní akt je vlastní projevení se sociální deviace, je podmíněno interakcí mezi nositelem a jeho okolím (prostředí, situace)

Z hlediska vývoje v čase má několik fází:

- Motiv
- Deviantní jednání
- Interpretace – označení jednání za deviantní
- Regulační opatření
- Vliv této reakce na nositele deviace

Podle motivu existují dva druhy deviantních aktů:

- Obranný je vyvolán pocitem ohrožení
- Dobrodružný vychází z potřeby pocitu vzrušení

Fáze deviantního obranného aktu:

1. Nastane ohrožující událost, situace
2. Vzniká silná emoce, stres, úzkost – tendence ke zkratkovitému jednání
3. Následuje výběr z řešení objektivně možných a subjektivně přijatelných

Fáze deviantního dobrodružného aktu:

1. Jednání se dostává do vědomí potenciálního devianta – informace, poznání.
2. Vzniká a rozvíjí se zvědavost, touha zkusit to.
3. Následuje akce a postupné přebírání nové role.

Deviantní kariéra.

Od epizodického (ojedinělého, náhodného) deviantního aktu může dojít až k deviantnímu způsobu života. Záleží na osobní a sociální identitě, na vlivu prostředí a jeho reakcích. (Příklad „drogová kariéra“ od prvního kontaktu a epizodického experimentování, přes nadužívání a problémové užívání až k závislosti)

x

x

x

Většina nositelů sociálních deviací jsou lidé zároveň ohrožující a zároveň ohroženi. Znalost charakteristik nositelů, příčin a důsledků i postojů (reakcí) společnosti je důležitá pro řešení vzniklých problémů a situací a zejména pro jejich prevenci. Bludný kruh příčin a následků je nutno přerušit.

Otázky k zamyšlení:

1. Jaký je význam předmětu Sociální deviace pro sociální práci?
2. Co jsou normy, jaké jsou druhy norem a jak vznikají? Co je sociální norma?
3. Vysvětlete normativní a reaktivní charakteristiku sociálních deviací
4. Vysvětlete a charakterizujte pojmy deviantní akt, deviantní kariéra.

Literatura:

- HRČKA, M.: *Sociální deviace*, Praha, SLON 2001 ISBN 80-85850-68-0
 WÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha, Portál 2004
 ISBN 80-7178-802-3
 KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J.: *Vzpouora deprivantů*, Praha, Galén 1996
 ISBN 80-901776-8-9